

**Megreformálni a megreformálhatatlant – A peresztrojka, mint politikai
program tartalmi meghatározása és periodizációja a Gorbacsov-
korszakban**

Jelige: Peresztrojka

OTDK, 2025.

Tartalomjegyzék

1. BEVEZETÉS	3
1.1. Témaválasztás	3
1.2 A téma szakirodalmának és forrásbázisának bemutatása	3
1.3. Problémafelvetés	5
1.4 A kutatás hipotézise és célja	6
1.5. Módszertan	7
2. AZ 1980-AS ÉVEK BELPOLITIKÁJA A SZOVJETUNIÓBAN	8
2.1. A gorbacsovi reformok előfutára, Jurij Andropov	8
2.2. Gorbacsov hatalomra kerülése	9
3. A GORBACSOV-KORSZAK POLITIKAI PROGRAMJA	9
3.1. A kezdetek, a gyorsítás (uszkorenyije)	9
3.2. Gorbacsov, Lenin 2.0.....	11
3.3. Peresztrojka	12
3.4. Glasznoszty	13
3.5. Hogyan viszonyul egymáshoz a peresztrojka, a glasznoszty és az uszkorenyije?	15
4. A PERESZTROJKA SZEREPE A GORBACSOV-KORSZAK POLITIKAI VÁLTOZÁSAIBAN.....	16
4.1. Jelcin szerepe.....	17
4.2. A Nyina Andrejevna-levél	18
4.3. XIX. pártkonferencia.....	20
4.4. Népképviselők Kongresszusa.....	22
5. A PERESZTROJKA PERIODIZÁCIÓS MODELLJE	25
6. ÖSSZEGZÉS.....	27
7. BIBLIOGRÁFIA.....	28
Publikált források	28
Szekunder irodalom.....	29
Történelem tankönyvek.....	30

1. BEVEZETÉS

1.1. Témaválasztás

Köszönhetően a nagyszüleimtől hallott rengeteg történetnek, melyek a rendszerváltás előtti időszakról szóltak, a „*Szovjetunió agóniája és bukása*” című kurzuson mikor referátumi témát kellett választani, nem volt kérdés számomra, hogy *Mihail Gorbacsov* reformjaival szeretnék foglalkozni. Az elmúlt évek során, ahogy jobban megismertem ezt a témát és a magát a korszakot, egyre több kérdés merült fel bennem, melyeket a rendelkezésemre álló szakirodalom nem igazán tudott kielégítően megválaszolni. Érdeklődésemet tovább fokozta, hogy Mihail Gorbacsov egy rendkívül ellentmondásos személyiségnek számít mind a mai napig. Míg a nyugati világban hatalmas kultusz épült személye köré, kezdve a *Times* magazin által 1987-ben és 1989-ben is elnyert *Man Of The Year* címtől egészen a *Pizza Hut* reklámjában való szerepléséig, addig hazájában páriaként tekintenek rá. Egy ilyen ellentmondás árnyékában komoly lehetőségnek és kihívásnak tartom Gorbacsov politikai tevékenységének a vizsgálatát. A témaválasztás szempontjából fontosnak vélem megjegyezni, hogy míg a Gorbacsovról szóló publikációk többségében a külpolitikára fókuszálnak, addig a Szovjetunió késői időszakának belpolitikai helyzetéről szóló magyar nyelvű munkák elenyésző számban állnak rendelkezésünkre.

1.2 A téma szakirodalmának és forrásbázisának bemutatása

A dolgozatom alapját magyar, angol és orosz nyelvű források képezik. A peresztrojka (átalakítás) és glasznoszty (nyilvánosság) reformok megismeréséhez azokat a Gorbacsov által írt munkákat és elmondott beszédeket használtam fel, melyek a Szovjetunió megreformálásának kérdéskörével foglalkoztak.

Ezek közül a legátfogóbb munkát maga a főtitkár írta *Átalakítás és új gondolkodás országunknak és az egész világnak* címmel 1987-ben, ebben Gorbacsov hosszasan magyarázta a peresztrojka jelentését, valamint elemezte a Szovjetunió korabeli nemzetközi helyzetét. A munkájában természetesen visszatükröződött a korszak propagandájának szerepe, ugyanis a könyvet nemcsak a szovjet, hanem a nemzetközi közönség számára is írta Gorbacsov¹. Hasonló szándékot mutattak a főtitkár beszédjeit (egyes esetekben csak részleteket) megörökítő kiadványok is, melyeknek dedikált céljuk volt, hogy megértessék olvasóikkal a peresztrojka lényegét. Mindazonáltal, ezek a források is eredményesen használhatóak a kutatás során, ugyanis a propagandisztikus céljukból fakadóan, pontos lenyomatát adták Gorbacsov politikai szándékainak, illetve a Szovjetunió belpolitikai helyzetének a vizsgált korszakban. Ezeket az

¹ GORBACSOV 1987A, 5.

ismereteket egészítette ki a *V Politbüro CK KPSZSZ* című forrásgyűjtemény, melyet a Gorbacsov Alapítvány adott ki *Anatolij Csernyajev, Vagyim Medvegyev és Georgij Sahnazarov* szerkesztésében, és a Szovjetunió Politikai Bizottságának (PB) és Központi Bizottságának (KB) jegyzőkönyv-részleteit tartalmazta, több esetben a főtitkárt körülvevő, bizalmi pozícióba tartozó személyek különböző eseményekről írt feljegyzéseivel együtt. A kutatás során felhasználtam a *Baráth Magdolna és Rainer M. János* által szerkesztett *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel – Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991.* című forrásgyűjteményt, mely jegyzőkönyvek, beszámolók és jelentések formáiban mutatta be a szovjet hatalom küzdelmét a reformokkal, részben pedig a magyar tárgyalófél narratívájából adott betekintést az „események kulisszái mögé”.

A primer források mellett valamennyi Mihail Gorbacsovról írt politikai életrajz is feldolgozásra került a kutatás során, többek között *Zsoresz Medvegyev, Dalos György, William Taubman és Zolcer János* munkái is, melyek magyar, angol vagy orosz nyelven álltak rendelkezésemre. Ezen munkák közül kiemelném a Zs. Medvegyev által írt politikai életrajzt, mely 1988-ban jelent meg, így érthető módon nem követte végig az eseményeket Gorbacsov lemondásáig, azonban rendkívül komoly forrásértékkel bírt alapos dokumentációja végett. Hasonlóan jelentősnek tartom a Gorbacsov által írt, 2013-ban megjelent *Szemtől szemben önmagammal – visszaemlékezések és töprengések* című önéletrajzt, ami a főtitkár személyes tapasztalatait foglalta össze rövid, tematikus blokkokba rendezve.

A kutatás során felhasználtam azokat az „alapvetőnek számító” műveket, melyek a Szovjetunió történetével foglalkoztak, utalva itt a *Font Márta, Krausz Tamás, Niederhauser Emil és Szvák Gyula* által írt *Oroszország története* című munkára, a *Heller-Nyekrics* szerzőpáros *Szovjetunió története* és a *Kenéz Péter* által *A Szovjetunió – A kezdetektől az összeomlásig* címmel készített szakirodalomra. Nem elhanyagolható ezek közül a *Krausz Tamás és Szilágyi Ákos* által szerkesztett *Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája*, mely tömören és tényszerűen mutatta be a korszak legfontosabb eseményeit tematikus bontásban (politika, gazdaság, kultúra). Az idegen nyelvű, hasonlóan átfogó bemutatási igénnyel született szakirodalomból *Vladislav M. Zubok* angol nyelvű monográfiáját, illetve *A. Barszenkov és A. Bezborodov* orosz nyelvű munkáit emeltem ki.

A Gorbacsov-korszak belpolitikai helyzetéről született legrészletesebb tanulmányt *Sz. Bíró Zoltán* jegyzi, melyben a szerző vázlatosan tekintette át a Szovjetunió történetének eseményeit a „brezsnyevi pangástól” kezdve egészen a Szovjetunió felbomlásáig. Ugyan retrospektív jellegűek, de a korszak tanulmányozása szempontjából fontos megemlíteni a Szovjetunió felbomlásának okait vizsgáló tanulmányokat, melyek közül *Gruber Mihály*

munkája komplex politikai-gazdasági összefüggéseken keresztül mutatta be a Szovjetunió végjátékát. Kifejezetten a peresztrojkával foglalkozott *Krausz Tamás* több tanulmánya, elsősorban a tulajdonviszonyok átalakulásának aspektusából megközelítve a témát.

A glasznoszty sajtójának megismeréséhez több forráskiadványt használtam fel, melyek *Gereben Ágnes* vagy *Szilágyi Ákos* szerkesztésében készültek. Ezek közös jellemzője, hogy a glasznoszty szempontjából releváns témájú publicisztikákon keresztül mutatták be a Szovjetunió hétköznapijait változatos sajtóműfajok segítségével (pl. interjúk, beszámolók, kritikák stb.).

A dolgozatom témájához leginkább kapcsolódó szakirodalom, a már említett Sz. Bíró Zoltán által jegyzett tanulmányon kívül, *Póti László* 1999-ben megvédett doktori értekezése, melynek ugyan külpolitikai témája van, mégis foglalkozik a Gorbacsov-korszak periodizálásával, amely kiindulópontot jelentett számomra a kutatás során.

1.3. Problémafelvetés

A Mihail Gorbacsov nevéhez köthető két politikai program, a peresztrojka és a glasznoszty a magyar történeti gondolkodásban és középiskolai történelemoktatásban két párhuzamosan megjelenő, egymástól jól elkülöníthető gondolatot tartalmazó politikai programként került bemutatásra, azonban ez az értelmezés egy meglehetősen hiányos összefüggésben ábrázolta az 1980-as évek második felének szovjet belpolitikáját.

A 2020-as Nemzeti Alaptanterv szerint kiadott, 12. évfolyamos diákoknak készült *Történelem „A” tankönyv* a peresztrojka jelentéstartalmát „a szigorú tervgazdálkodás szerint működő állami vállalatok önálló gazdasági egységgé történő átalakítására” redukálta, melynek célja „a [szovjet gazdaság] hatékonyságának és versenyképességének javítása a magántulajdonhoz való visszatérés nélkül” volt.² A *Történelem „B” tankönyv* a peresztrojka fogalmát a következőben határozta meg: „[Gorbacsov] politikája, a peresztrojka (átalakítás) az életkörülmények romlásának megállítását tűzte ki célul”.³ A glasznoszty kapcsán mindkét tankönyv a peresztrojkával való paritást szemléltette. A *Történelem „A” tankönyv* részletesebb megfogalmazással szolgált a tanulók számára, a szovjet média szabadabbá válása mellett a történelmi múlt feldolgozásának és a társadalmi problémák (pl. alkoholizmus, szegénység stb.) felvetésének lehetőségét adta meg definícióként.⁴ A *Történelem „B” tankönyv* ezzel szemben

² TÖRTÉNELEM A TANKÖNYV, 95.

³ TÖRTÉNELEM B TANKÖNYV, 89.

⁴ TÖRTÉNELEM A TANKÖNYV, 96.

állította, hogy „*a peresztrojkával együtt meghirdetett nyilvánosság (glásznosztj) [sic!] révén az emberek hangot adhattak elégedetlenségüknek.*”⁵

Mindkét tankönyv kapcsán megállapítható, hogy mind a peresztrojka, mind a glásznosztj, mint politikai programok létezését általános érvényűnek tekintették a teljes Gorbacsov-korszak vonatkozásában, mely állítás mindenképpen pontosításra szorulna. Jelen dolgozatnak nem célja az említett két tankönyv vonatkozó fejezeteinek szakmai vagy didaktikai szempontból történő bírálata, általuk azonban könnyen láthatóvá vált, hogy a peresztrojka és a glásznosztj kifejezések mögötti tartalom a történelemoktatásban kifejezetten homályos, helyenként egymásnak is ellentmondó.

Ezzel szemben az oroszországi középiskolai történelemtanításban jelenleg engedélyezett és használatos tankönyv (*Isztorija Rossziji*) esetében a peresztrojka és glásznosztj fogalmak erősen összekapcsolódtak. A tankönyv szerint, „*a peresztrojka általános reformok és az új szovjet vezetés [Gorbacsov] ideológiája, ami a politikai és a gazdasági rendszer nagy ellentmondásait mutatta meg Gorbacsov idején.*”⁶ A feltételezhetően nem értéksemleges megközelítés ellenére, fontos megjegyezni, hogy a peresztrojka jelentéstartalma ebben az esetben nemcsak a politikai, hanem a gazdasági szférára is kiterjedt. A glásznosztyról, mint politikai programról a tankönyv a következő definíciót adta: „*a peresztrojka időszakának politikai kifejezése, amely a kormányzati szervek tevékenységének korlátozott nyitottságát, és az információ szabadságát jelöli*”, mely ebben a formában nem egy fogalompárt, hanem egy relációt állított fel a két reform között.⁷

A peresztrojka és glásznosztj fogalmak eltérő értelmezésének a közoktatás kontextusában egy lehetséges magyarázata lehet, hogy a történettudományban sincs konszenzus a gorbacsovi reformok jelentését illetően, ahogy ezt a későbbi fejezetekben be is fogom mutatni.

1.4 A kutatás hipotézise és célja

Kutatásom hipotézise, hogy a peresztrojka fogalma a Gorbacsov-korszak (1985–1991) kontextusában nem redukálható kizárólag a politikai vagy a gazdasági szférában zajló változásokra, ezeknél sokkal tágabb jelentése van. *A peresztrojka egy olyan gyűjtőfogalom („umbrella term”), amely magában foglalta belpolitikai értelemben a Gorbacsov-korszakban végbement valamennyi politikai változást.* A peresztrojka egy olyan általános politikai program,

⁵ TÖRTÉNELEM B TANKÖNYV, 89.

⁶ MEGYINSZKIJ – TORKUNOV 2023, 433-434 – fordítás tőlem.

⁷ MEGYINSZKIJ – TORKUNOV 2023, 428. – fordítás tőlem.

mely több elemre bontható, célja és tartalma komoly változáson ment keresztül a vizsgált időszakban.

Ebben az értelmezésben, az *uszkorenyije* (gyorsítás) a Gorbacsov-korszak kezdetén (1985–1986) zajló változásokat jelölte, melyek a Szovjetunió addig kialakult politikai, gazdasági és társadalmi keretrendszerén belül kívánták megoldani a felmerülő problémákat. A glasznoszty is a peresztrojka fogalmon belül értelmezhető, ugyanis a rendszer gyorsítását, majd átalakítását volt hivatott támogatni a Szovjetunió lakosságának bevonásával, önálló funkciója nem volt. Jelen dolgozat terjedelmi keretei között csak a Szovjetunió belpolitikája szempontjából releváns, peresztrojka, glasznoszty és uszkorenyije fogalmak kerülnek bemutatásra.

A kutatás célja, hogy a megvizsgálja *hogyan változott a peresztrojka, mint gyűjtőfogalom jelentése* a Gorbacsov-korszak belpolitikai kontextusában, illetőleg a Szovjetunió politikai rendszerének *mely változásai tulajdoníthatóak közvetlenül a peresztrojkának*. Ennek vizsgálatához egy olyan modell kidolgozását tartom szükségesnek, amely segítségével meghatározhatóvá válik, hogy a Gorbacsov-korszak különböző szakaszaiban milyen jelentéssel bírt a peresztrojka, mint politikai program, ezáltal hol húzható meg az az időbeli határvonal, mely jelzi a politikai rendszer egyértelmű változását az átalakítás következményeként.

1.5. Módszertan

A peresztrojka jelentéstartalmának vizsgálatához egy olyan szövegtörzset hoztam létre, mely Gorbacsov beszédeiből, visszaemlékezéseiből és interjúiból áll. A törzs segítségével megvizsgáltam, milyen jelentést társított Gorbacsov a peresztrojkához egy-egy adott dokumentumban, majd az így kapott, különböző időszakokat magában foglaló meghatározásokat egymással is összehasonlítottam. A kutatás során kizárólag a Gorbacsov által használt megfogalmazásokat vizsgáltam.

A módszer segítségével áttekinthetővé vált a peresztrojka jelentésének változása a vizsgált időszakban, ugyanakkor ennek a metodológiának az egyik lehetséges korlátja, hogy csak a rendelkezésre álló dokumentumokra épült, így a későbbiekben indokolt lenne egy szélesebb körű, valamennyi Gorbacsov megfogalmazást tartalmazó törzs létrehozása.

2. AZ 1980-AS ÉVEK BELPOLITIKÁJA A SZOVJETUNIÓBAN

2.1. A gorbacsovi reformok előfutára, Jurij Andropov

„*Bárcsak Andropov tovább élt volna*” – mondták többen a Szovjetunió felbomlását követően, utalva arra, hogy az egykori főtitkár képes lett volna reformok útján komoly változást elérni a Szovjetunióban.⁸ Bár ennek az állításnak az értékelése túllép a történettudomány keretein, *Jurij Andropov* szerepe és hatása Gorbacsov hatalomra kerülésében és későbbi politikai tevékenységében vitathatatlan. Andropov KGB⁹ elnöki pozíciójából fakadóan pontosan tisztában volt a Szovjetunió társadalmi-gazdasági állapotával, és komoly szándékai voltak arra, hogy változtasson a fennálló helyzeten.¹⁰

Ennek kapcsán Sz. Bíró és Kenéz is megjegyezte, hogy Andropov reformjai, melyek elsősorban a korrupció felszámolására és a társadalmi rend erősítésére irányultak, többnyire a „*felszint érintették*”, a rendszer strukturális problémáit nem érzékelték.¹¹ Ezzel ellentétben, Zubok részletesen ismertette, hogy Andropov időben felismerve a Szovjetunió gazdasági problémáit, olyan reformkonceptiókat készítettett, melyekben a szövetkezetek önállóbb gazdálkodása és az állami mellett a szövetkezeti tulajdon bevezetésének koncepciója merült fel.¹² Bár ekkor a politikai rendszer átalakításának a gondolata sem volt napirenden, Zubok állítását alátámasztotta, hogy Gorbacsov a KB ülésén 1985. március 13-án elmondott beszédében az „*Andropov és Csernyenko közreműködésével készült stratégiai irányvonalak folytatásaként*” hirdette meg az ország társadalmi-gazdasági fejlődésének meggyorsítását, amely a későbbi peresztrojka alapjául szolgált.¹³ Andropov 15 hónapnyi pártfőtitkársága nem volt elegendő átfogó reformok bevezetéséhez, ugyanis 1984. február 9-én meghalt, utódja az akkor 72 éves *Konsztantyin Csernyenko* lett, akit a párt „*brezsnyevi szárnya*” támogatott.¹⁴ Utóbbi tényezőt azért is fontos kiemelni, mert Andropov törekedett arra, hogy egy olyan, elsősorban fiatal és ideológiai szempontból elkötelezett csapatot hozzon létre, akikben megvolt a reformer szándék, többek között ennek volt a tagja Gorbacsov is, akit a főtitkár – több forrás állítása szerint – utódjának szánt.¹⁵¹⁶ Csernyenko főtitkársága még Andropovnál is rövidebb ideig, 13 hónapig tartott, melyet követően megnyílt a hatalomhoz vezető út Gorbacsov számára.

⁸ ZUBOK 2022, 13.

⁹ teljes neve: Komitét Gaszudarsztvennoj Bezopasznosztyi (Комитет государственной безопасности)

¹⁰ Sz. Bíró 2003, 17.

¹¹ Uo. és KENÉZ 2008, 335.

¹² ZUBOK 2022, 16-18.

¹³ GORBACSOV 1985, 8.

¹⁴ KRAUSZ-SZILÁGYI 1992, 250.

¹⁵ ZUBOK 2022, 14-15.

¹⁶ TAUBMAN 2017, 191. és ZOLCER 2020, 160-161.

2.2. Gorbacsov hatalomra kerülése

1985. március 10-én meghalt Konsztantyin Csernyenko, akit a főtitkári pozícióban az akkor 54 évesen meglehetősen fiatalnak számító Mihail Gorbacsov követett. Gorbacsov, bár jogi stúdiumokat végzett, teljes karrierjét a pártapparátusban építette fel. Erős lendületet adott politikai karrierjének egyrészt, hogy a Sztavropol-vidéki pártbizottság első titkáráként „komoly sikereket” tudott felmutatni a mezőgazdaság terén, másrészt ebben a minőségben ő fogadhatta az illetékes pártvezetőket, akik gyógykezelésre érkeztek a régióba, ez pedig láthatóan hozzájárult politikai kapcsolati tőkéjének növekedéséhez.¹⁷ Később a KB mezőgazdaságért felelős titkára és a PB tagja lett, utóbbi testület üléseit számos alkalommal vezette a betegeskedő Csernyenko helyett.¹⁸

Gorbacsov hatalomra kerülésében kulcsszerepe volt számos regionális pártvezetőnek (*Ligacsov, Jelcin, Sevardnadze*) és magas rangú tisztségviselőnek (*Rizskov, Szokolov, Csebrikov*), akik kezdetben a főtitkár párton belüli támogatói körét alkották.¹⁹ Gorbacsovnak és társainak 1986-ra sikerült elmozdítani a PB-ből valamennyi potenciális ellenfelüket (*Grisin, Kunajev, Romanov, Tyihonov*), mely lépés biztosította számukra politikájuk támogatását.²⁰ A vezetés személyi összetétele kapcsán fontos megjegyezni, hogy az egyáltalán nem utalt Gorbacsov „radikális reformeri” szándékaira. Csebrikov és Ligacsov a párt konzervatív szárnyához tartoztak, a grúziai pártszervezet első embere, Sevardnadze vette át Gromikótól a külügyi tárca vezetését, míg a stratégiai jelentőségű moszkvai pártszervezet vezetője Borisz Jelcin lett, mely összetétel Kenéz álláspontja szerint indukálta a vezetés későbbi polarizálódását.²¹

3. A GORBACSOV-KORSZAK POLITIKAI PROGRAMJA

3.1. A kezdetek, a gyorsítás (uszakorenijje)

Annak ellenére, hogy Gorbacsov és támogatói köre számára láthatóak voltak a Szovjetunió társadalmi-gazdasági helyzetének problémái és egyre kedvezőtlenebbé váló külpolitikai környezete, a pártvezetés nem rendelkezett kiforrott koncepcióval a helyzet kezelésére és megoldására vonatkozóan.²² Gorbacsov „a gazdasági mechanizmus és a vezetés rendszerének tökéletesítését, melynek elengedhetetlen része a szociálpolitika, a demokrácia és a társadalmi

¹⁷ HELLER-NYEKRICS 2003, 558.

¹⁸ Uo. és KENÉZ 2008, 336.

¹⁹ DALOS 2011, 53.

²⁰ SZ. BÍRÓ 2003, 20.

²¹ KENÉZ 2008, 340.

²² SZ. BÍRÓ 2003, 20.

tudat erősítését, a rend, fegyelem és törvényesség megszilárdításának kérdését, valamint külpolitika terén a béke megőrzését” tekintette prioritásnak, melyet a főtitkár visszaemlékezésén kívül az 1985. március 11-én elmondott beszéde is megerősít.²³²⁴

A konkrét politikai ígéreteket nélkülöző beszéd általánosságban határozta meg a párt célkitűzéseit az elkövetkezendő időszakra vonatkozóan, melyben első helyen a „népgazdaság intenzív fejlődési pályára” történő állítása szerepelt. A felsorolt tervek alapvetően a szocialista élet javítását, tökéletesítését szándékoztak elősegíteni inkább elméleti, mintsem gyakorlati perspektívából.

A kezdeti időszak politikájában hangsúlyos szerepet kapott a munkafegyelem erősítésének kérdése, mely elképzelés az „andropovi hagyományokból” táplálkozott, a gyakorlatban pedig az alkoholelles-kampány és az állami termékátvételi rendszer (*goszprijomka*) formájában manifesztálódott, amely, egyébként teljesen indokolt lépések kevés sikert és alacsony népszerűséget hoztak Gorbacsov számára.²⁵

Sz. Bíró Gorbacsov kezdeti politikai intézkedései kapcsán használta a gyorsítás fogalmát, miszerint a reformokat ekkor még úgy képzeltek el, mint „*valami alapvetően helyesnek a gyorsítását*”, de fontos megjegyezni, hogy a politikai szférát ezek az intézkedések nem érintették.²⁶ Kenéz hasonló álláspontot foglalt el ebben a kérdésben, miszerint „*a rendszer lényegi elemei*” érintetlenek maradtak²⁷.

A gyorsulás elméleti hátterére Gorbacsov 1987-ben írt könyve alapján következtethetünk, melyben a főtitkár ismertette azon álláspontját, miszerint az Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) XX. kongresszusát követően a párt kísérletet tett arra, hogy megszabaduljon a „*társadalmi-politikai élet negatív mozzanataitól*”, melyek Sztálin személyi kultuszából fakadtak. Mivel ezt a lehetőséget a párt elszalasztotta Hruscsov idején, a helyzet Brezsnyev főtitkársága idején konszolidálódott, ez azonban nem váltotta be az elvárásokat, megjelent a „*pangás*” és a „*lefékeződés*” jelensége.²⁸

Véleményem szerint, Gorbacsov a „*társadalmi-gazdasági fejlődés gyorsítása*” kifejezéssel a „*brezsnyevi pangással és lefékeződéssel*” szemben pozicionálta magát. Ezt az állítást az is indokolja, hogy a Brezsnyev-korszakhoz társított „*pangás*” (oroszul: *zasztoj*) kifejezés is Gorbacsov SZKP XVII. kongresszusán előadott beszédéből származik.²⁹

²³ GORBACSOV 2013, 278.

²⁴ GORBACSOV 1985, 8-9

²⁵ SZ. BÍRÓ 2003, 20-21.

²⁶ SZ. BÍRÓ 2003, 22.

²⁷ KENÉZ 2008, 341.

²⁸ GORBACSOV 1987a, 38-39.

²⁹ MEDVEGYEV 2003, 227-228.

Ennek tükrében túlzás volna azt állítani, hogy a *gyorsítás* ideológiáját a főtitkár ennyire komplex rendszerben értelmezte volna már a megválasztását követően, azonban ez a koncepció illeszkedik a Gorbacsov megnyilatkozásaiból megismert történelemszemléletbe, így a vizsgálata indokoltnak tekinthető.

3.2. Gorbacsov, Lenin 2.0.

A magyar nyelvű szakirodalom csak érintőlegesen tárgyalta Gorbacsov *Vlagyimir Iljics Lenin* szellemi örökségéhez való viszonyát annak ellenére, hogy a főtitkár munkáiban számos alkalommal történtek utalások Lenintől eredeztetett gondolatokra és tanításokra. Zubok Gorbacsovot „*igazi leninistának*” nevezte, akit már egyetemi tanulmányaitól kezdve rabul ejtett az a mítosz, miszerint „*míg Lenin egy eszmény volt, addig Sztálin a hibás valóság*”.³⁰

Lenin munkásságának az eszményítése megjelent valamennyi Gorbacsov által írt beszédben és könyvben. A KB előtt elmondott beszédében Gorbacsov több ponton utalt Leninre olyan kifejezések formájában, mint a „*lenini gondolat*”³¹, „*lenini munkastílus*”³² vagy „*lenini ügy*”³³, melyeknek a célja és jelentősége a főtitkár politikájának ideológiai szempontból történő alátámasztása volt. Az átalakítás szellemi értelemben vett megalapozottságát Gorbacsov egyértelműen Lenin utolsó munkáiból eredeztette.³⁴ Koncepciója szerint, a szocializmus alapjait Lenin rakta le, majd az ő halálát követően nem mindenben követték a nézeteit, ezért a szocializmus „*elszegényedett*”, melyben így túlságosan erőssé vált az adminisztratív irányítás szerepe, ezáltal kevésbé vették figyelembe az emberek szükségleteit gazdasági és társadalmi értelemben.³⁵ Ahogy Gorbacsov azt 1987-ben kifejtette, az „*átalakítás célja elméletileg és gyakorlatilag rekonstruálni a szocializmus lenini koncepcióját [...]*”.³⁶

A lenini mintaadást a peresztrojka vonatkozásában Gorbacsov saját önéletrajzában is megerősítette.³⁷ Bár az 1987-es munkájában Gorbacsov egyenlőségjelet tett az átalakítás és a forradalom szavak közé, az 1917 októberi események eszméinek letéteményeseként aposztrofálva saját magát, ezt a párhuzamot – önéletrajzában már óvatosabban fogalmazta

³⁰ ZUBOK 2022, 21. – fordítás tőlem.

³¹ GORBACSOV 1985, 12.

³² GORBACSOV 1985, 13.

³³ GORBACSOV 1985, 14.

³⁴ GORBACSOV 1987a, 40.

³⁵ GORBACSOV 1987a, 40.

³⁶ GORBACSOV 1987c, 58.

³⁷ GORBACSOV 2013, 291.

meg.³⁸³⁹⁴⁰ Gorbacsov elmondása alapján, a szocializmus korábban kialakult felfogásán akartak továbblépni Lenin kései nézeteire támaszkodva.⁴¹

Gorbacsov lenini eszményhez való viszonyulása feltehetőleg nem kizárólag politikai célokat szolgált, azonban kétségtelenül adott egy olyan megkérdőjelezhetetlennek tűnő legitimációt a főtitkár politikai tevékenységének, amely potenciál csak átmenetileg volt képes biztosítani a támogatását, ahogy az a későbbi fejezetekben bemutatása is kerül.

3.3. Peresztrojka

A peresztrojka fogalmát illetően többféle meghatározással találkozhattunk a történettudományban. Heller-Nyekrics a fogalmat a sztálini korszak politikai szótárából eredeztette, amely akkor az „*abszolút hatalomért vívott harc eszköze*” volt.⁴² Krausz a peresztrojkanak nem adott konkrét definíciót, pusztán utalt rá, mint gazdasági programra, ami az „*irányítás radikális reformja*” volt.⁴³ Sz. Bíró „*1986 derekára*” datálta azt, hogy már nem a meglévő rendszer gyorsításáról, hanem mélyreható átalakításáról volt szó.⁴⁴ Ennél jóval megengedőbb Kenéz meghatározása, aki a peresztrojka jelentését az előbb említett szerzőkkel ellentétben kitágította, miszerint a Gorbacsov-korszakban végbement összes változás értendő ezen fogalom alatt, azzal a pontosítással, hogy a peresztrojka egyfajta útkeresés volt a kapitalizmus és a szocializmus között.⁴⁵ Gecse Géza doktori értekezésében azt állította, hogy a peresztrojka jelentése reform, aminek semmilyen köze nem volt a bolsevik hagyományokhoz (hasonlóan a glasznosztyhoz és az uszkorenyijéhez).⁴⁶ Zubok a peresztrojkat jelzőként aposztrofálta, amit Gorbacsov választott saját politikai tevékenysége megnevezéséhez.⁴⁷ Bezborodov megerősítette azt a Kenéz és Sz. Bíró által is megfogalmazott nézetet, miszerint Gorbacsov nem rendelkezett tervvel az ország megreformálására vonatkozóan, azonban szerinte voltak a peresztrojkanak olyan világosan körül határolható területei, amelyek kiterjedtek a politikai és gazdasági szférára, bel- és külpolitikai értelemben egyaránt.⁴⁸

³⁸ GORBACSOV 1987a, 44.

³⁹ GORBACSOV 2013, 292.

⁴⁰ Az idézet kapcsán sokatmondó, hogy Gorbacsov az 1917-es forradalom 70. évfordulóján előadott ünnepi beszédének a címe: „*Október és a peresztrojka: a forradalom folytatódik*”.

⁴¹ GORBACSOV 2013, 291.

⁴² HELLER-NYEKRICS 2003, 561.

⁴³ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK 2001, 611.

⁴⁴ SZ. BÍRÓ 2003, 25.

⁴⁵ KENÉZ 2008, 353.

⁴⁶ GECSE 2015, 145.

⁴⁷ ZUBOK 2022, 21.

⁴⁸ BEZBORODOV 2001, 21.

A fent bemutatott megfogalmazások által láthatóvá vált, hogy a különféle történészi nézőpontok közötti differenciák a peresztrojka eltérő időbeli és tartalmából fakadtak.

A peresztrojka időbeliségének meghatározása kapcsán nem elhanyagolható Gorbacsov saját véleménye, aki önéletrajzában az 1985. márciusi KB értekezletet jelölte meg az átalakítás kezdetének, amit Zolcer Jánosnak adott interjújában is megerősített.⁴⁹⁵⁰ Ezt alátámasztotta a Gorbacsov és Kádár János 1985. szeptemberi moszkvai találkozásáról készült jegyzőkönyv is, melyben az előbbi részéről elhangzott, hogy „*komoly peresztrojka áll előttünk*”.⁵¹ Gorbacsov az 1985-ben hozott konkrét intézkedéseket (alkoholkorlátozás, állami termékátvétel) a „*társadalom hozzászoktatásaként értékeli az élet új szabályaihoz, az irányítás átalakulásához a szabadság feltételei között*”⁵², melynek azonban ellentmondott az a tény, hogy ezek az intézkedések nem szerepeltek az általa elmondott beszédben, melyre a peresztrojka kezdeteként hivatkozott. Természetesen elfogadható állítás az is, hogy mind az alkoholkorlátozásra, mind az állami termékátvételre volt már példa a Szovjetunió történetében⁵³⁵⁴, így nem számítottak „forradalmi” reformoknak, ugyanakkor a pártfőtitkári ún. programadó, kitüntetett jelentőségű beszédnek mégsem képezték a részét.

A peresztrojka időbeli kezdetének meghatározására vonatkozóan, úgy vélem, elfogadható dátum 1985 márciusa, amennyiben a Gorbacsov által írt, az átalakításról szóló munkák tekintetében akarjuk elemezni a korszak politikai változásait, ez ugyanis egy olyan értelemezési keretrendszer tesz lehetővé, amelyen belül tematikusan csoportosítható valamennyi politikai intézkedés, például a glasznoszty is. Ezt a megközelítést indokolja továbbá a jelen fejezetben már említett, Gorbacsovtól származó meghatározás, ami az 1985-ös évet jelölte meg a peresztrojka kezdetének.⁵⁵

3.4. Glasznoszty

A glasznoszty fogalmának meghatározását illetően, hasonlóan a peresztrojkához, eltérő történészi véleményekkel találkozhattunk annak tekintetében, hogyan ítélték meg ennek a politikai programnak a tartalmát. Krausz az „*állami bürokrácia meggyengítését*” tekintette a legfőbb jellemzőnek, amihez hasonló véleményt fogalmazott meg Heller-Nyekrics is.⁵⁶ Gecse

⁴⁹ GORBACSOV 2013, 293.

⁵⁰ ZOLCER 2020, 160-161

⁵¹ BARÁTH-RAINER 2000, 71.

⁵² GORBACSOV 2013, 292.

⁵³ ZUBOK 2022, 23.

⁵⁴ ZUBOK 2022, 24.

⁵⁵ GORBACSOV 2013, 293. és ZOLCER 2020, 160-161

⁵⁶ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK 2001, 612. és HELLER-NYEKRICS 2003, 561.

és Kenéz a 19. századi szlavofil gondolkodóktól eredeztette a glasznosztot, melyet előbbi a „*legsikeresebb gorbacsovi reformnak*” tekintett, utóbbi az analógia szempontjából felhívta a figyelmet, hogy a megnevezés a közügyek szabad megvitatását tette lehetővé, azonban az egyeduralkodó hatalmát nem szándékoztak korlátozni vele.⁵⁷ Gruber a glasznosztot a peresztrojka alkotóelemeként értelmezte, mely erősítette a Szovjetunió tagállamaiban lévő nacionalista érzelmek erősödését.⁵⁸ Sz. Bíró a nyilvánosságot egyszerre tekintette célnak és eszköznek, mely a fennálló politikai rendszer átalakítását volt hivatott elősegíteni, ehhez pedig illeszkedett Barszenkov meglátása is, miszerint a glasznoszt célja kezdetben a társadalom aktivizálása volt.⁵⁹ Gorbacsov is ezt az álláspontot erősítette meg önéletrajzában, melynek az ország ügyeiről való őszinte tájékoztatás volt a szerepe.⁶⁰ Bár a szakirodalmak többsége azt a képet sugallta, hogy a nyilvánosság, mint politikai program nem jelent meg közvetlenül a Gorbacsov-korszak elején, ez az állítás pontosításra szorult.

A társadalom aktivizálásának és a tájékoztatásának tematizálása gyakorlatilag már a korszak legelején megjelent a gorbacsovi retorikában, azonban a főtítkár kezdeti időszakára jellemzően, korántsem explicit formában, idővel összekapcsolódva a szocialista demokrácia fogalmával.

A nép politikai aktivizálásának fontosságáról Gorbacsov Kádár Jánossal történő 1985. szeptember 25-i moszkvai találkozóján is megjegyzést tett.⁶¹ Ugyanebben a beszélgetésben említette meg Gorbacsov a „*nagyobb glasznoszt*” biztosítását a munka szférájában, mint a gyorsítás/peresztrojka realizációjának egyik eszköze, azonban ezt feltehetőleg csak a pártra, mintsem általánosságban a népre vonatkoztatta.⁶² Gorbacsov 1986. júniusi budapesti látogatásán a demokratizálás kapcsán elmondta, hogy „*az értelmiség mozgásba lendült*”, mely egyrészt utalhatott az értelmiség gyorsítás folyamatához való csatlakozására, másrészt arra is, hogy korábban betiltott regények jelenhettek meg a Szovjetunióban.⁶³ 1987 februárban Gorbacsov már arról értekezett, hogy a nyilvánosság „*nem mindenki számára kedvező*”, ebben az esetben már egyértelműen a peresztrojka gyakorlati megvalósulásaként tekintett rá.⁶⁴ 1987 áprilisban a nyilvánosságot Gorbacsov elkerülhetetlennek tartotta annak érdekében, hogy a Szovjetunió ne térjen vissza a „*brezsnyevi pangás*” útjára, a „*nyilvánosságot, a bírálatot és a*

⁵⁷ GECSE 2015, 145. és KENÉZ 2008, 347.

⁵⁸ GRUBER 2014, 75. és 77.

⁵⁹ SZ. BÍRÓ 2003, 25. és BARSZENKOV 2002, 83.

⁶⁰ GORBACSOV 2013, 293. és 307.

⁶¹ BARÁTH-RAINER 2000, 65.

⁶² BARÁTH-RAINER 2000, 70.

⁶³ BARÁTH-RAINER 2000, 94. és KRAUSZ-SZILÁGYI 1992, 257-258.

⁶⁴ GORBACSOV 1987b, 237.

demokráciát” pedig a „megújulás mozgatóerőinek” tekintette.⁶⁵ A gorbacsovi retorika ekkor már nemcsak az elmélet, hanem a gyakorlat szintjén is realizálódott, ugyanis 1987 áprilisában elkezdődött *Anatolij Ribakov, Az Arbat gyermekei* (Gyetyi Arbata) című regényének publikálása, mely a „glasznoszty-korszak” első nagy hatású művének számított.⁶⁶ A politikai hatalom kezdeti optimizmusa a glasznosztyot illetően 1988-ra jelentősen alábbhagyott, melynek háttérben az értelmiség részéről a kormányt érő folyamatos bírálatok álltak.⁶⁷ A pártvezetés számára a glasznoszty a politikai élet egy teljesen új platformját nyitotta meg, melyben kiemelt szerep jutott a tömegkommunikációs eszközöknek.

Fontos megjegyezni, hogy a glasznoszty nem azt jelentette, hogy korlátozás nélkül bármilyen irodalmi alkotás megjelenhetett a nyilvánosság előtt, pusztán „*lazították egyes irodalmi kiadványok cenzúráját*”.⁶⁸ A glasznoszty okozta változások nyomon követhetőek a KGB szervezeti tevékenységének átalakulásán keresztül is, ahol az apparátus egyfajta „egzisztenciális krízisként” élte meg a rendszer kereteinek fellazítását. Az információs technológia változása és elterjedése (televízió, számítógép, telefon) erősen limitálta a hatalom lehetőségeit a hírek terjedésének megakadályozása céljából.⁶⁹ Bár Gorbacsov az 1987 januári KB plénumon azt fogalmazta meg, hogy a nyilvánosság nemcsak a múlt bírálatát jelenti, hanem a fejlődés eszköze is, a pártvezetés nem feltétlenül osztotta ezt a nézetét. A megosztottságot hűen illusztrálta Csebrikov 1987. március 24-i felszólalása a PB-ben, melyben a glasznosztyot a peresztrojka elleni támadásként ítéli meg, ami „*kritikátlanságot*” hozott a közéletbe és negatívan befolyásolta a fiatalok Szovjetunióról alkotott véleményét.⁷⁰⁷¹

3.5. Hogyan viszonyul egymáshoz a peresztrojka, a glasznoszty és az uszkorenyije?

Heller-Nyekrics a *peresztrojka – glasznoszty – uszkorenyije* jelszavakat a Gorbacsov-korszak nyitányaként említette, melyek közül utóbbi az ötéves időszak végére letűnt.⁷² Az uszkorenyije-peresztrojka átmenet szemléltetésére megfelelő példaként szolgálhat a „demokrácia”, mint programelem előfordulása a gorbacsovi retorikában.

Gorbacsov programadó beszédében (1985. március 13.) a társadalmi-gazdasági fejlődés kapcsán az alábbiakat mondta: „*belpolitikai téren a párt az egyik fő feladatnak tekinti a demokráciának, a nép szocialista öngazgatása egész rendszerének tökéletesítését és fejlesztését*”

⁶⁵ GORBACSOV 1987b, 257.

⁶⁶ KRAUSZ-SZILÁGYI 1992, 260.

⁶⁷ BARÁTH-RAINER 2000, 182.

⁶⁸ MEDVEGYEV 2003, 253.

⁶⁹ LECOMTE 2022, 263-265

⁷⁰ CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 134-135

⁷¹ CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 150.

⁷² HELLER-NYEKRICS 2003, 561.

[...]. Gondolok itt a tanácsok szerepének további növelésére [...] a dolgozó kollektívák mozgósítására”.⁷³ Ez a forrásrészlet egyrészt megerősíti azt a szakirodalmi állítást, miszerint Gorbacsov célja kezdetben nem a szocializmus lerombolása, hanem annak megújítása volt⁷⁴, másrészt a demokráciát, a dolgozók aktivizálását ekkor még a „gyorsítás” fogalmi keretei közé sorolta, mely később a nyilvánosság keretein belül jelent meg teljesen más tartalommal. Az 1986-os júliusi beszédében ugyanez a tartalom immár az „átalakítás” fogalmi keretében került elő⁷⁵, 1987 áprilisában pedig a nyilvánosság és a demokrácia már „az átalakulás mozgatóerőiként” szerepeltek.⁷⁶ Gorbacsov leírása alapján a peresztrojka egyfajta „kiemelt” reformnak tekinthetjük, amelynek a korszak során folyamatosan alakultak ki újabb és újabb tematikus elemei (pl. gyorsítás, nyilvánosság, új gondolkodás, demokratizálás stb.).

A fennálló helyzet megreformálására való kezdeti bizonytalanságban létrejött a gyorsítás, melynek intézkedései és korábban említett politikai célkitűzései végig kísérték a teljes Gorbacsov-korszakot, csupán a mögöttük lévő tartalom és kontextus változott, ahogy azt a „demokrácia” esetében is láthattuk. Gorbacsov ennek a jelenségnek a magyarázatára 1987. november 2-án a „nagy októberi forradalom 70. évfordulóján” elmondott beszédében megemlítette, hogy „az átalakulás kontextusa a megszerzett ismeretektől függően folyamatosan tárgul”, mely állítás feltehetőleg az 1988-tól kezdődő politikai változásokra is utalhatott.⁷⁷

A Gorbacsov-korszak dolgozatban ismertetett fogalmi terminológiájának használata, pontosan elnevezésükből fakadóan komplikált. Bár a gorbacsovi retorikában idővel a „reform” szó is megjelent, kezdetben a pártvezetés és a főtitkár is tudatosan törekedett arra, hogy egy másik terminust használjanak helyette. Ennek oka feltehetőleg az volt, hogy az 1968-as „prágai tavasz” eseményeit követően 15 évre tabuvá vált a „reform”, mint szó⁷⁸, melyet a sztálini időszakban „a mensevizmus és revizionizmus szellemi laboratóriumának ellenforradalmi attribútumának” nyilvánítottak.⁷⁹

4. A PERESZTROJKA SZEREPE A GORBACSOV-KORSZAK POLITIKAI VÁLTOZÁSAIBAN

Sz. Bíró tanulmányában azt írta, hogy bár teljes egyetértés volt a pártvezetésben abban, hogy átalakulásra van szükség, a területek sorrendiségében megoszlottak az álláspontok. A döntést

⁷³ GORBACSOV 1985, 9.

⁷⁴ Sz. Bíró 2003, 25.

⁷⁵ GORBACSOV 1987b, 64.

⁷⁶ GORBACSOV 1987b, 257.

⁷⁷ GORBACSOV 1987c, 56.

⁷⁸ ZUBOK 2022, 15.

⁷⁹ AVTORHANOV 1986, 322. – fordítás tőlem.

előkészítő bizottság a politikai reformokat ítélte meg elsődlegesnek, amelyekről Gorbacsov úgy vélte, hogy feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy gazdasági kérdésekhez is hozzá lehessen nyúlni, háttérbe szorítva ezzel együtt a pártvezetés konzervatív szárnyát.⁸⁰ A párton belüli konfliktusok, az intézményi reformok és a glasznoszty egymást erősítő folyamatokká váltak, melyek több ponton szembe helyezkedtek Gorbacsov álláspontjával, melyet az alábbi négy esemény tükrében fogok bemutatni.⁸¹

4.1. Jelcin szerepe

*„Az elmúlt 70 év tanulságai súlyos vereségek. [...] A vezetésben nem volt közösség. A Politikai Bizottság és a pártbizottságok feletti irányítás egy személy kezében összpontosult. És egy személy védve volt a kritikáktól. Nálunk most nem ez a helyzet a Politikai Bizottságban, de növekszik a dicséretnek mennyisége, melyek a PB tagoktól a főtitkár irányába érkeznek. Most, amikor az elvtársiasság demokratikus formái jönnek létre, ez elfogadhatatlan. Elragadtatjuk magunkat ebbe az irányba. [...] Ezt a tendenciát pedig meg kell akadályozni.”*⁸² Az 1987. október 21-i pártplénumon, mely a nagy októberi forradalom 70. évfordulójának előkészületeiről szólt, Borisz Jelcin ebben a felszólalásában vádolta meg személyi kultusz kiépítésével Gorbacsovot, mely új fejezetet nyitott a Szovjetunió politikai életében.⁸³ Bár a plénum résztvevői egymás után sorra ítéleték el Jelcin kijelentését, aki végül belátta hibáit, az eset és annak kezelése sokat elárult a rendszer ekkori működéséről.⁸⁴

A pártvezetés körében meglévő személyes és szakmai ellentétek ellenére (melyek főként Ligacsov és Jakovlev, a vezetés két kiemelt figurája között voltak), a párton belüli „szennyes kitergetésére” nem volt mód, mely hagyomány már az 1920-as évek óta létezett.⁸⁵ Jelcin hozzászólásának nyilvános közléséhez ennek szellemében a PB nem is járult hozzá, ezért az ún. „apokrif változatban” keringett a nyilvánosságban, amely lehetővé tette, hogy a közvélemény a saját maga által preferált változatot olvassa ki a történelemből.⁸⁶

Az eset következményeit Jelcin átmeneti háttérbe szorításaként értékelte Kenéz, azonban azt fontos megjegyezni, hogy a politikus maga kérte felmentését a PB póttagi és a

⁸⁰ SZ. BÍRÓ 2003, 25-26.

⁸¹ KENÉZ 2008, 354.

⁸² CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 259. – fordítás tőlem

⁸³ Jelcin felszólalása a plénum kontextusában szimbolikus, ugyanis ezen az évfordulón elmondott ünnepi beszédében Gorbacsov elődjeivel szemben sokkal határozottabban ítélte el a Sztálin és köre által okozott törvénytelenégeket és a kialakított személyi kultuszt(!), továbbá ekkor ismerték el először a Szovjetunióban, hogy a 30-as évek „adminisztratív-parancsuralmi rendszere” felelős a gazdaság, a politika és a társadalom szféráinak deformálódásáért. SZ. BÍRÓ 2003, 28.

⁸⁴ CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 260-261.

⁸⁵ DALOS 2011, 112-113.

⁸⁶ DALOS 2011, 118-119.

moszkvai pártszervezet első titkári tisztségéből (már az említett plénum előtt), ami végül meg is történt, ezt követően pedig a Szovjetunió Állami Építésügyi Bizottságának helyettes elnöke lett, miniszteri rangban.⁸⁷ Így Jelcin, akinek beszédét Dalos *Trockij* 1927. novemberi Sztálin elleni demonstrációjához hasonlította, továbbra is a politikai élet része maradt, ami a Trockijjal való párhuzam esetében egyértelműen a vezetés új hatalomfelfogását tükrözte.⁸⁸ Gorbacsov önéletrajzában úgy nyilatkozott, „nem az ő stílusa így leszámolni az emberekkel”.⁸⁹

Gorbacsov nyilatkozatát anakronizmus lenne teljes egészében elfogadni, kiváltképp annak tükrében, hogy főtitkársága kezdetén több mint a tagság felét lecserélték a KB-ben és a PB-ben, melyek az akkori moszkvai pártszervezet vezetőjét (a főtitkár politikai ellenfelét) Grisint is érintették.⁹⁰ Lehetséges magyarázata lehet az eseményeknek, hogy Gorbacsov nem akarta diszkreditálni a peresztrojkát egy olyan politikai leszámolásért cserébe, amely egy átalakítást támogató politikus ellen irányult, aki ráadásul a főtitkársága kezdetén a támogatói köréhez tartozott, melyek mellett bizonyára az emberi tényező sem volt elhanyagolható szempont.

Jelcin a későbbiekben a gorbacsovi reformok egyik legfőbb kritikusává vált, de egyúttal bírálta az átalakítás ellenzőit is, követelve a reformok felgyorsítását, mely tevékenységének célravezető platformot biztosított a Szovjetunió egyre szabadabbá és népszerűbbé váló médiája.⁹¹ Gorbacsovnak azonban nemcsak a Jelcin nevével fémjelzett „baloldali” demokratákkal, hanem a konzervatív „jobbaldallal” is szembe kellett néznie.⁹²

4.2. A Nyina Andrejevna-levél

A *Szovjetszkaja Rosszija* című lap 1988. március 13-án egy átfogó kritikát tartalmazó olvasói levelet közölt, mely a történettudományban „Nyina Andrejevna-levél” néven vált ismertté.⁹³

Ebben a szerző, aki főiskolai kémia tanárként dolgozott, arról értekezett, hogy az átalakítás negatív hatással volt a fiatalok (tanítványai) ideológiai beállítottságára abban az értelemben, hogy a szocializmussal össze nem egyeztethető elemeket helyezett el a világképükben (pl. többpártrendszer, szexuális kérdések, kötelező fegyveres szolgálat eltörlése stb.), ezzel megzavarva az addig elsajátított ismeretek és sémák rendszerét. Hangsúlyos volt a

⁸⁷ KENÉZ 2008, 355. és GORBACSOV 2013, 355-356.

⁸⁸ DALOS 2011, 117.

⁸⁹ GORBACSOV 2013, 357.

⁹⁰ SZ. BÍRÓ 2003, 20.

⁹¹ SZ. BÍRÓ 2003, 35.

⁹² A *baloldali* jelző ebben az esetben a reformok gyorsaságával elégedetlen demokratákat jelentette, míg a *jobbaldali* azokat az ortodox kommunista állásponttal rendelkező párttagokat, akik egyre erőteljesebben léptek fel a reformok ellen. SZ. BÍRÓ 2003, 36.

⁹³ A cikk címe oroszul: *Не могу поступаться принципами*. Szó szerinti fordításban: *Nem adhatom fel az elveimet*. SZ. BÍRÓ a tanulmányában *Nem tagadhatom meg elveimet* címmel hivatkozik rá. SZ. BÍRÓ 2003, 36.

cikkben Sztálin szerepének a kérdése, amelynek körültekintőbb megítélését maga a szerző opponálta.⁹⁴

A szerző az átalakítás támogatóit a szocializmust két oldalról támadó csoportokkal azonosította, a „liberális baloldallal”, akik szerint a Szovjetunió múltjában csak hibák voltak, valamint a „neoliberálisokkal”, akik leírása szerint arra törekedtek, hogy „hátrafelé haladják meg a szocializmust”, ezzel visszatérve a forradalom előtti Oroszország világához⁹⁵. A szerző által felvetett „két alternatív toronyként” aposztrofált irányzat oppozíciója részleges hasonlóságot mutat a XIX. századi szlavofil-zapadnyik szembeállással. Amennyiben a ezen okfejtés mentén haladunk tovább, a liberális „tornyokat” a zapadnyik irányzattal azonosíthatjuk, míg a szerző álláspontját a szlavofilokéval. A „liberális baloldal” feltehetőleg párt Jakovlev-vezette szárnyát, míg a „neoliberális” oldal a Ligacsov-féle konzervatívabb vonalat jelölte.⁹⁶

A cikk az író (és esetleges megbízói) szándékának leginkább megfelelő időpontban jelent meg, ugyanis Gorbacsov másnap négynapos látogatásra utazott Jugoszláviába, indulás előtt pedig már nem volt módja olvasni Nyina Andrejevna levelét az utazás előtt.⁹⁷ A pártvezetést láthatóan meglepte a cikk megjelenése, ugyanis a Pravdán keresztül közölt ellenvélemény csak április 5-én került publikálásra.⁹⁸

A PB 1988. március 24-i ülésén Vorotnyikov kifejtette, hogy a cikk a peresztrojka kritikájáról és az új vezetés elutasításáról szólt. A diszkusszió során fontos megállapítást tett Ligacsov, miszerint a „PB-nek már nincs egységes véleménye”, mely burkolt célzás volt a pártelit megosztottságára, illetőleg jelzésértékű abban a tekintetben, hogy a véleménypluralizmus megjelent a vezetésben is.⁹⁹ Másnap a PB tagjai támogatásukat fejezték ki a Jakovlev által írt ellenvélemény vonatkozásában, ugyanakkor felvetődött az ülésen a nyilvánosság kérdésének problematikája is, amely kapcsán többen kifejezték féltelmüket, miszerint a tömegkommunikációs eszközök szerepe és súlya egyre inkább nőtt a Szovjetunióban.¹⁰⁰ Nem elhanyagolható tény azonban, hogy válaszlévé egyhangú támogatása ellenére, a PB tagjai kezdetben szimpatizáltak a Nyina Andrejevna által írt cikk tartalmával, csak Gorbacsov nyomására támogatták annak elítélését.¹⁰¹

⁹⁴ A cikket teljes terjedelmében lásd: GERESEN 1988, 456-470. (ford. Benda Kálmán)

⁹⁵ A szerző az 1917-es októberi forradalomra utal.

⁹⁶ A cikket teljes terjedelmében lásd: GERESEN 1988, 456-470. (ford. Benda Kálmán)

⁹⁷ TAUBMAN 2017, 342.

⁹⁸ GERESEN 1988, 486.

⁹⁹ CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 299.

¹⁰⁰ CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 301-302.

¹⁰¹ CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 305.

4.3. XIX. pártkonferencia

Gorbacsov 1988 áprilisában háromnapos egyeztetést folytatott a köztársaságok, az *obkomok* és a *krájkomok* vezetőivel, mely beszélgetés során körvonalazódtak a főtitkár elképzelései a Szovjetunió politikai rendszerének átalakulásáról.¹⁰²

Az ismert „gorbacsovi gondolat”, a kimondott szó és a megvalósult tettek közötti különbség problémája újra előkerült ezen az ülésen, mint a peresztrojka végrehajtását gátló tényező.¹⁰³ Bár Gorbacsov hangsúlyozta, hogy nem szabad lebecsülni azt, amit három év alatt elértek a peresztrojka során, a gyakorlati eredmények hiányára való utalása tükrében ezt az állítását érdemes fenntartásokkal kezelni.¹⁰⁴ Ezt a nézőpontot erősítette meg az is, hogy a XIX. pártkonferenciától már olyan politikai döntések meghozatalát várta Gorbacsov, amelyek egy későbbi törvényalkotási tevékenység kiindulópontjául szolgálhattak.¹⁰⁵

Gorbacsov a pártkonferencia első témájaként a politikai rendszer *megújítását*¹⁰⁶ és az SZKP tevékenységének átszervezését vetette fel.¹⁰⁷ A beszélgetés további részében a főbb témákon végighaladva határozta meg a főtitkár a legfontosabb kérdéseket, így módon a gazdaság vonatkozásában az alkalmazkodást az árakhoz, a hadsereg leszerelésének problémáját, az erős társadalompolitika hiányának kompenzálását és a szellemi területek fejlesztését.¹⁰⁸

A politikai szféra kapcsán Gorbacsov megfogalmazta az állami és pártfunkciók elválasztásának szükségességét, mely koncepcióban a párt lényegét politikai, ideológiai és szervezeti feladatokban látta, míg más területeken a szovjetek és más szervezetek szerepét tartotta szükségesnek megerősíteni.¹⁰⁹ A változások a pártszervezet struktúráját is érintették. A KB funkcióiból minden iparhoz köthető feladatkört a kormányhoz, a Legfelsőbb Tanácshoz szándékozott a főtitkár átcsoportosítani.¹¹⁰ A Gorbacsov által felvázolt koncepcióban megjelent az ún. „szovjet prezídiumok” szerepe is, ami a szovjetek irányításával foglalkozott volna.¹¹¹ Utóbbi kapcsán érdemes utalni Gorbacsov „*több hatalmat a szovjeteknek*” jelszávára.

Új elemként jelent meg a főtitkár beszédében a hivatali idő korlátozásának kérdése, mely a választott tisztségben töltött időt maximum 5 évre korlátozná, ami két ciklust jelentett.¹¹²

¹⁰² CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 312.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ kiemelés tőlem

¹⁰⁷ CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 313.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 314.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 315.

¹¹² CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 315.

Korábban már Hruscsov is próbálkozott egy ehhez hasonló korlátozást bevezetésével, ám Kenéz szerint akkor a rendszer még nem érezte ennek a szükségességét, ugyanis sokkal kevésbé volt szembetűnő a nyugati világtól való lemaradás, ami akkor „*lefékezte*” a változások igényét.¹¹³

Érdeemesnek tartom megjegyezni, hogy az átalakításnak ezt a koncepcióját is a lenini tanításból eredeztette Gorbacsov, mely illeszkedett a főtitkárnak a korábban ismertetett történelemszemléletébe.¹¹⁴ Fontosnak tartom feltenni a kérdést továbbá, hogy miért pont ekkor állt elő Gorbacsov egy ennyire fajsúlyos politikai átalakítási javaslattal. Nyilvánvalóan nem volt elhanyagolható a szerepe ebben a kérdésben a Nyina Andrejevna-levélnek, mely világossá tette Gorbacsov számára, hogy az átalakításnak a párton belül is komoly ellenzői vannak.

A XIX. pártkonferenciára Gorbacsov úgy emlékezett vissza, hogy „a peresztrojka szempontjából döntő jelentőségű viták és határozatok születtek, amik arra inspirálták a társadalom *józanul*”¹¹⁵ gondolkodó erőit, hogy támogassák és folytassák az átalakítási folyamatokat”.¹¹⁶ A konferencián Gorbacsovnak komoly támadásokkal kellett szembenéznie egyrészt a konzervatív oldal, másrészt a Jelcin részéről, aki bár alapvetően egyetértett a peresztrojkával, „*lassúnak és következetlennek*” tartotta a főtitkár politikáját.¹¹⁷ Jelcin az ülésen kétfordulós, általános és titkos választásokat követelt alulról felfelé az összes pártszervezetben, a szakszervezetekben, a Komszomolban és a Legfelsőbb Tanácsban, továbbá a párttiszségek beöltésének legfelsőbb korhatárát 65 évre kívánta emelni, valamint az „*országban uralkodó nyomorúságos helyzetért*” felelős politikusok felelősségre vonását és elbocsátását is javasolta.¹¹⁸

A pártkonferencia ajánlásait a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának ülése az alkotmány vonatkozó részeinek módosításával jóváhagyta, október 1-i hatállyal felmentették Gromikót az elnöki tisztségből, a helyére Gorbacsovot választották meg.¹¹⁹ Ugyanebben az időszakban sor került az SZKP KB apparátusának átszervezésére, mellyel háttérben az állt, hogy Gorbacsov a párt funkcióját inkább a stratégiai tervezésben, mintsem az operatív ügyekkel való foglalkozásban látta.¹²⁰ Decemberben a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa jóváhagyta az új

¹¹³ KENÉZ 2008, 354.

¹¹⁴ CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 314.

¹¹⁵ kiemelés tőlem

¹¹⁶ GORBACSOV 2013, 377.

¹¹⁷ SZ. BÍRÓ 2003, 36.

¹¹⁸ DALOS 2011, 158.

¹¹⁹ SZ. BÍRÓ 2003, 36-37.

¹²⁰ SZ. BÍRÓ 2003, 37.

választási törvényt és módosította az alkotmányt annak érdekében, hogy a Népképviselők Kongresszusába történő választásokat 1989 tavaszán le lehessen bonyolítani.¹²¹

4.4. Népképviselők Kongresszusa

Sz. Bíró fordulópontnak tartotta az 1988-as évet, ekkor ugyanis Gorbacsovnek a polarizálódott ellenzékén kívül olyan „*informális társadalmi csoportokkal*” is szembe kellett néznie, amelyeket éppen a peresztrojka és az „*alulról szerveződő demokrácia*” hívott életre.¹²² A helyzetet tovább súlyosbította, hogy az év végére egyre jobban felerősödtek a negatív tendenciák a gazdaságban, mely az alapvető fogyasztási cikkek eltűnését a boltok polcairól hozta magával, aminek egyenes következménye volt a társadalom széleskörű elégedetlensége.¹²³ A feszült belpolitikai helyzetet tovább fokozták a Szovjetunió peremterületein megjelenő etnikai színezetű konfliktusok, melyek újabb kihívást jelentettek Moszkva számára.¹²⁴ Ezeknek az eseményeknek az árnyékában került sor az I. Népképviselők Kongresszusára.

Taubman szerint 1989-re Gorbacsov céljává már az vált, hogy az SZKP hatalmát a szabad választások által a helyi szovjeteknek adja át. Gorbacsov tisztában volt azzal, hogy ez lépése ellenkezést vált majd ki a párt konzervatív szárnyából, ugyanakkor azzal számolt, hogy „*kívülről érkező friss erők*” mögött álló társadalmi támogatás segítségével képes lesz ezt a problémát kezelni.¹²⁵ Taubman hangsúlyozza, hogy Gorbacsov taktikája és a választási rendszer jellegéből fakadó lehetőségek között markáns különbségek mutatkoztak.¹²⁶

A Népképviselők Kongresszusa összesen 2250 fő képviselőből állt. Ebből 750 képviselőt területi alapon, 750 képviselőt pedig nemzetiségi alapon választottak, a maradék 750 helyre pedig társadalmi szervezetek *delegálhatták* a képviselőket.¹²⁷ A társadalmi szervezetek közül az SZKP 100 fő képviselőt jelölhetett¹²⁸, a Komszomol 75-öt, 325 hellyel pedig a Művészeti Akadémia rendelkezett. Az összesen 2250 főből álló Népképviselők Kongresszusa megválasztotta a 542 fős Legfelsőbb Tanácsot, mely az ország parlamentjeként funkcionált.¹²⁹ Gorbacsov a választásokat a „*peresztrojka és a nép győzelmének*” titulálta, amely megmutatta

¹²¹ TAUBMAN 2017, 372

¹²² SZ. BÍRÓ 2003, 37.

¹²³ SZ. BÍRÓ 2003, 38.

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ TAUBMAN 2017, 428.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ TAUBMAN 2017, 428-429.

¹²⁸ A liberális sajtó az SZKP 100 fős delegációját a „*vörös százak*” megnevezéssel kezdte illetni az 1905-ös forradalomban a monarchiát támogató antiszemita, ultranacionalista „*feketes százak*” mintájára. TAUBMAN 2017, 429.

¹²⁹ TAUBMAN 2017, 429.

mindenkinek, hogy a Szovjetunióban lehet „szabad választásokat” tartani, demokratikusan és legitim módon kialakítva az államhatalmi szerveket.¹³⁰

Amellett, hogy az I. Népképviselők Kongresszusába történő választásoknak egyértelmű jelentősége volt, hiszen a Szovjetunió lakossága története során először vehetett részt többjelöltes választáson, nem elhanyagolható az a megfigyelés sem, miszerint a 2250 fő egyharmadát, 750 főt nem közvetlenül választottak, hanem társadalmi szervezetek delegálták. A rendszer elméleti megalapozottságának egy magyarázata lehet, hogy ezekre a helyekre a képviselőket az adott szervezet közgyűlése választotta, ahogy erre Sz. Bíró is rámutatott¹³¹, ugyanakkor a rendszer aránytalanul felülreprezentálta a társadalmi szervezeteket, különösen annak tekintetében, hogy területi és nemzetiségi alapon is egyharmad-egyharmad arányban oszlottak meg a képviselői helyek. Az SZKP (számszerűsített eredmény tekintetében minimális) szerepének csökkentése megvalósult, ezzel együtt azonban a választási rendszer konzerválta a párt szerepét ebben a struktúrában, noha feltehetőleg nem ez volt Gorbacsov szándéka.

Az 1989. május 22-én tartott KB plénumon, mely az I. Népképviselők Kongresszusa kapcsán felmerülő kérdéseit vitatta meg előzetesen, Jelcin a pártvezetés szemére vetette, hogy a „*a társadalom demokratizálódása megelőzi a párt demokratizálódását*”, melyért a párt konzervatív szárnyát tette felelőssé. Jelcin szerint a „*félmegoldások destabilizációhoz*” vezették a társadalmat, mely előrevetítette annak a törésvonalnak a megjelenését, amelynek másik oldalán a későbbiekben Gorbacsov helyezkedett el.¹³²

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy Taubman hivatkozása alapján a „*vörös százak*” 100 fős listáját összeállítani komoly teher és megpróbáltatás volt Gorbacsov számára, aki a listára többek között olyan személyek felvételét javasolta, akik nem feltétlenül voltak gyakorlottak a politikai szférában.¹³³ Ugyancsak sokatmondó, hogy Gorbacsov mellett a peresztrojka két szimbolikus figurája, Jakovlev és Ligacsov is a listáról került be a kongresszusba, egyéni képviselőként nem indultak.¹³⁴ A Gorbacsov által megfogalmazott „*szabad választások*” margójára megjegyzendő, hogy *Andrej Szaharovot*, akit a Tudományos

¹³⁰ GORBACSOV 2013, 378.

¹³¹ SZ. BÍRÓ 2003, 35.

¹³² CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 502.

¹³³ A listára került többek között: *Tengiz Abulardze* (filmrendező), *Leonyid Abalkin* (közgazdász), *Jevgenyij Velikov* (fizikus) TAUBMAN 2017, 429.

¹³⁴ Taubman kifejtette, hogy Gorbacsov, Jakovlev és Ligacsov is félt attól, hogy a KB nem fogja majd támogatni a jelöltségüket. TAUBMAN 2017, 429.

Akadémia 55 intézete jelölt, az intézmény vezetése más liberális jelöltekkel együtt eltávolította a listáról, így csak saját választókerülete képviselőjeként kerülhetett be a Kongresszusba.¹³⁵

Az 1990. március 12-15. között ülésező III. Népképviselők Kongresszusa Gorbacsovot választotta a Szovjetunió elnökének, melyet Kenéz egy fontos lépésnek tekintett a szovjet alkotmányosság történetében.¹³⁶¹³⁷ Az elnöki rendszer bevezetését ugyanakkor Kenéz azért nem tartotta szerencsésnek, mert Gorbacsovot nem követlenül a nép, hanem a kongresszus választotta meg, ami így csökkentette a főtitkár legitimációját, kiváltképp egy olyan rendszerben, ahol a törvények, utasítások végrehajtása a helyi szintek vezetőinek, első titkárainak ellenállásán meg tudott akadni.¹³⁸ Gorbacsov visszaemlékezései alapján, kezdetben nem tartotta az elnöki rendszert egy jó megoldásnak a szovjet rendszerhez való nehezen adaptálhatósága miatt, azonban végül a társadalmi-politikai feszültség növekedése és a többpártrendszer kialakulása „megkövetelte az állam hatalmának haladéktalan megerősítését”.¹³⁹ A kongresszus hasonlóan fontos intézkedése volt a Szovjetunió Alkotmányának 6. cikkelyének eltörlése, mely rögzítette az SZKP hatalmi monopóliumát.¹⁴⁰

A Gorbacsov által elmondottakat Kenéz is megerősítette, miszerint egyfelől Gorbacsov nem akart többpártrendszert, másfelől pedig demokratizálni akarta azt a pártszervezetet, mely „a leninista párt fogalmából következően nem lehetett demokratikus”.¹⁴¹ Kenéz ezt az időszakot a „politikai formákkal való kísérletezés időszakának” nevezte.¹⁴²

A belpolitikai feszültségek egyre erőteljesebb fokozódása Gorbacsovot a párt konzervatív oldalához közelítette, mely személyi kérdésekben is megnyilvánult, például *Borisz Pugo* belügyminiszterre vagy *Gennagyij Janajev* alelnökké történő kinevezése esetében. Míg Gorbacsov a konzervatív oldalhoz közeledett, addig a reformerek élére egyre inkább Jelcin került, aki 1991-ben létrehozta az Oroszországi Szovjet Szövetség Szocialista Köztársaság elnöki tisztségét, amelyet 1991 júniusában 57%-os eredménnyel ő maga nyert el.¹⁴³ Jelcin Gorbacsov mellett egy párhuzamos hatalmi centrumot képezett, mely idővel egyre inkább felülkerekedett a Szovjetunió vezetésén. Oroszország függetlenedni kezdett a Szovjetunióon belül, melyet Gorbacsov 1991 márciusában népszavazással akart ellensúlyozni, ám az ebből a

¹³⁵ TAUBMAN 2017, 430.

¹³⁶ KRAUSZ-SZILÁGYI 1992, 277.

¹³⁷ KENÉZ 2008, 356.

¹³⁸ KENÉZ 2008, 356.

¹³⁹ GORBACSOV 2013, 380.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ KENÉZ 2008, 368.

¹⁴² KENÉZ 2008, 357.

¹⁴³ KENÉZ 2008, 369.

helyzetből szerzett politikai előnyöket az „*augusztusi államcsíny*” miatt nem tudta kihasználni.¹⁴⁴

Az államcsíny, bár sikertelenül zárult, nem maradt következmények nélkül. Jelcin az Orosz Föderáció területén betiltotta az SZKP működését, a párt lapjának, a Pravdának a működését pedig felfüggesztette. Ezt követően a tagállamok sorra jelentették be kilépésüket a Szovjetunióból, ami végül már csak egy olyan virtualitás maradt Gorbacsov számára, amelyhez nem társult valódi hatalom. Gorbacsov 1991. december 25-én lemondott a Szovjetunió elnöki tisztségéről, mely a birodalom történetének és saját politikai karrierjének is a végét jelentette.¹⁴⁵

5. A PERESZTROJKA PERIODIZÁCIÓS MODELLJE

A magyarországi szakirodalomban a Gorbacsov-korszak periodizációját illetően két megközelítéssel találkozhattunk.

Sz. Bíró a Gorbacsov-korszak első korszakát 1985 és 1988 közé datálta, amelyet a „*korai reformévek*” és „*a kezdeményező Gorbacsov*” kifejezésekkel illetett.¹⁴⁶ Ezen belül az 1987–1988 közötti szakaszt emelte ki Sz. Bíró, melyben már egy valóban Gorbacsovhoz köthető reformtevékenység megvalósítása kezdődött meg a Szovjetunióban, amit a közvélemény szimpátiája kísért.¹⁴⁷ Ennek a nyitánya az 1987. januári KB plénum, melyen először esett szó a politikai rendszer megreformálásáról, de ennek az évnek számos más eseménye is korszakhatárnak tekinthető a szovjet történelemben, például a nagy októberi forradalom 70. évfordulóján mondott Gorbacsov-beszéd Sztálinra vonatkozó elemei vagy a „*szovjet korszak tudományos és publicisztikai feltárásának kezdete, a múlt visszavétele*”.¹⁴⁸ Az 1988-as és 1989-es éveket Sz. Bíró a „*politikai viszonyok kiegyenlítődéseként*” értékelte, melyben a XIX. pártkonferencia kapott meghatározó szerepet, de ugyanekkor datálható a számos politikai irányzatot lefedő „*informális csoportok megjelenése*” az orosz társadalomban.¹⁴⁹ A „*defenzív Gorbacsov*” és a „*késői peresztrojka*” időszakát Sz. Bíró 1989 és 1991 közé helyezte.¹⁵⁰ A főtitkár bénultságát Sz. Bíró érvelésében a Szovjetunió balti országokkal szemben folytatott „*tétova, eseménykövető*” politikájában illusztrálta. A szakadás folyamata, mely Litvánia Szovjetunióval szembeni függetlenségének folyamatával kezdődött,

¹⁴⁴ KENÉZ 2008, 375.

¹⁴⁵ KENÉZ 2008, 377.

¹⁴⁶ SZ. BÍRÓ 2003, 18.

¹⁴⁷ SZ. BÍRÓ 2003, 27.

¹⁴⁸ SZ. BÍRÓ 2003, 27-28.

¹⁴⁹ SZ. BÍRÓ 2003, 33. és 37.

¹⁵⁰ SZ. BÍRÓ 2003, 41.

az 1989-től szuverén orosz politikáért fellépőknek köszönhetően erősödött fel.¹⁵¹ A Szovjetunió felszámolását az 1991. december 7-i Belovezsszkaja Puscsában Oroszország, Ukrajna és Belorusszia által megkötött háromoldalú megállapodás jelentette.¹⁵²

Póti László doktori értekezésében a szovjet belpolitika változásait a „*racionalizálás-reform-rendszerváltás*” fogalmi apparátusának segítségével elemezte. Ennek alapján Póti a „*racionalizálás*” időszakát a gyorsítás politikájával azonosította, amely Gorbacsov 1985 márciusi hatalomra kerülésétől 1986 második feléig tartott. Az 1986 második felétől 1990 elejéig terjedő időszakot tartotta Póti a „*reform*” időszakának, ugyanis ekkor már olyan „*szélességű és mélységű változások jelennek meg*”, amelyek érdemi változást okoztak a gazdasági szférában, a változások pedig áttértek a politikai szférára is. Póti meghatározása alapján ennek az időszaknak a jelszavai, a peresztrojka, a glasznoszty és a demokratizálás voltak. Az 1990 elejétől kezdődő időszakot Póti „*a korábbi folyamatok logikáját intenzíven kiteljesítő öntörvényű fejleménysornak*” nevezte. A „*rendszerváltás*”, mint harmadik korszakhatár melletti érvelés olyan eseményekre épült mint, a többpártrendszerre való áttérés, a magántulajdon elismerése valamint a köztársaságok békés kiválásának elérhető közelsége.¹⁵³

Mind Sz. Bíró, mind Póti három részre osztotta a Gorbacsov-korszakot. Míg Sz. Bíró ezt a politikai hatalom erőssége, gyengesége spektrumán vizsgálta, addig Póti esetében a reformok szerepe az adott korszakban a viszonyítási pont. Mindkét modell a korszak teljes bel- és külpolitikai, gazdasági és társadalmi eseménysorozatain keresztül tekintette át az eseményeket, létrehozva így egy komplex struktúrát.

Az általam kidolgozott modell a Gorbacsov-korszak belpolitikájára fókuszált, a korábban ismertetett példákkal ellentétben két részre osztotta a vizsgált időszakot. A gorbacsovi reformokat abból az szempontból vizsgáltam, hogy mennyiben tudták változást kifejteni a Szovjetunió politikai rendszerében. Ennek alapján az 1985 és 1988 időszakot határoztam meg Gorbacsov „*útkereső időszakának*”, melyben a politikai reformok evolúciója történt. A peresztrojka és annak elemei (uszakorenijje, glasznoszty) már 1985 márciusa óta jelen voltak a politikai diskurzusban, a fogalmak jelentésbővülésen mentek keresztül, ahogy egy korábbi fejezetben a demokrácia példáján keresztül is illusztráltam. A Gorbacsov-korszak belpolitikai életére több külső esemény is katalizátorként hatott (pl. csernobili atomkatasztrófa, olajár-csökkenés, Rust-ügy stb.), de egyik sem okozott a rendszerben olyan változást, ami a politika új jelenségeiből fakadt volna. A párton belüli ellentétek szintén „*mozgásba lendítették*” az

¹⁵¹ SZ. BÍRÓ 2003, 44.

¹⁵² SZ. BÍRÓ 2003, 48.

¹⁵³ PÓTI 1999, 51.

eseményeket, de az 1989-es Népképviselők Kongresszusáig ezek sem okoztak változást. A Népképviselők Kongresszusa a Szovjetunió történetének első szabad választását hozta el, annak minden fogyatékoságával együtt, ahol először történhetett meg az, hogy az ezt követően felálló politikai viszonyrendszert nem (egészében) a párt alakította ki. Taubman ezt az eseményt a „*peresztrojka csúcspontjának*” tekintette.¹⁵⁴ 1989 és 1991 között a Gorbacsov-korszak egy új szakaszába lépett, ahol a nagyobb demokrácia lehetőségének biztosítása a visszájára fordult, olyan „nemkívánt mellékhatások” jöttek létre (nemcsak a belpolitikában!), amelyet szétziláltak a Szovjetunió társadalmi és politikai rendszerét. A második időszakot így találóan a „menekülés időszakának” neveztem el, amely nem a politikától való eltávolodás szándékát jelezte a Gorbacsov esetében, hanem az őt egyre inkább maga temető, egymást erősítő válságjelenségek leküzdésére irányuló, de saját hatalmát bebiztosító „előre menekülését”.

6. ÖSSZEGZÉS

Dolgozatom első fejezetében azzal foglalkoztam, hogy bemutassam a Szovjetunió belpolitikai helyzetét Andropov főtitkárságától kezdve Gorbacsov hatalomra kerüléséig. A Gorbacsov-korszak politikai programjainak (peresztrojka, glasznoszty, uszkorenyije) jelentéstartalmát a főtitkár történelemszemléletébe ágyazva ismertettem, melynek kapcsán a rendelkezésemre álló források és a feldolgozott szakirodalom alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a gorbacsovi politikai program, maga a peresztrojka, mely különböző alkotóelemekből (pl. glasznoszty, uszkorenyije) állt össze, melyek a „*lenini útmutatás*” elmeivel tűzdelve szolgálták a szocializmus megújításának célját. A következő fejezetben azt vizsgáltam, hogyan változtatta meg a Szovjetunió politikai rendszerét a peresztrojka a korszak négy meghatározó eseménye, a Jelcin-ügy, a Nyina Andrejevna-levél, a XIX. pártkonferencia és a Népképviselők Kongresszusa tükrében. Mindezek olyan új jelenségek voltak a szovjet belpolitikában, melyeket létrejötte és értelmezése a peresztrojka nélkül nem volt lehetséges. Jelcin kapcsán egy kezdetben Gorbacsovhoz hasonló szemléletű reformerből lett demokrata küzdelmét mutattam be, aki meglovagolva a gorbacsovi politika nyújtott lehetőségeket, hamar „belső ellenzékévé” vált a főtitkárnak. A Gorbacsovot támadó konzervatívok a Nyina Andrejevna-levél formájában támadták a főtitkár politikáját, kritikusan megítélve az átalakítás vélt és valós vívmányait. Gorbacsov a párt konzervatív erőinek ellensúlyozására a XIX. pártkonferencián keresztül először főtitkársága során politikai reformokat terjesztett elő. A pártkonferencia a politizálás új színterét hozta létre, ugyanis ez volt az első olyan politikai esemény, melyet élőben közvetített

¹⁵⁴ TAUBMAN 2017, 427.

a televízió. A konferencia ajánlásait követően a Gorbacsov lett a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának az elnöke, majd pedig elkezdődött az I. Népképviselők Kongresszusába történő választások szervezése. A politikai reformok csúcsa, hogy a III. Népképviselők Kongresszusán az SZKP vezető szerepe törlésre került a Szovjetunió alkotmányából. Ezzel a politizálás új színtere nyílt meg, a kétpólusúvá vált belpolitikai harcokban Gorbacsov már inkább a konzervatív erökhöz húzott. A nemzetiségi törekvések és Oroszország orosz identitásának újrafelfedezése megroppantották a Szovjetunió rendszerét, mely Gorbacsov próbálkozásai ellenére megszűnt létezni 1991. december 7-én. Dolgozatom zárásaként, a Gorbacsov-korszak reformprogramjai és legfőbb belpolitikai eseményének összekapcsolását követően felállítottam a korszak egy lehetséges periodizációs modelljét. Ennek alapján a Gorbacsov működésében a „politikai határt” az 1989-es I. Népképviselők Kongresszusa esetében jelöltem meg, melynek jelentőségét az adja, hogy első alkalommal került ebben a formában többjelöltes választás megrendezésre a Szovjetunió történetében.

Hipotézisemet, mely a gorbacsovi reformok az értelmezését a peresztrojka relációjában tette lehetővé, a kutatás során sikerült igazolnom azzal a meghatározással együtt, hogy a peresztrojka jelentéstartalma a korszakban folyamatosan változik, ezért alkalmas arra, hogy a Gorbacsov-éra egyes periódusait differenciálhassuk általa.

Összességében elmondható, hogy a peresztrojka nem volt képes oly módon megújítani a Szovjetunió politikai rendszerét, hogy az tartósan fennmaradjon, Gorbacsovtól pedig kifejezetten elidegenítette a társadalmat, mely a későbbi események tükrében világosan látszik.

A kutatás folytatását a jövőben abban látom, hogy a rendelkezésre álló Gorbacsov által írt ún. memoár-irodalmat egy olyan hermeneutikai megközelítés segítségével vizsgáljam, mely lehetővé tenni, hogy kifejezetten egy-egy fogalom jelentésének a vizsgálata nyomon követhetővé váljon a korszak vizsgálata során.

7. BIBLIOGRÁFIA

Publikált források

- BARÁTH-RAINER M. 2000 Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.) 2000: *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel . Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991.* Budapest, 1956-os intézet.
- CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-
SAHNAZAROV 2008 Csernyajev, Anatolij –Medvegyev, Vagyim – Sahnazarov, Georgij (szerk.) 2008: *V Politbüro CK KPSZSZ... Pa zapiszjam*

- Anatolija Csernyajeva, Vagyima Medvgyeva, Georgija Sahnazarova (1985–1991). Moszkva, Gorbacsov Fond.
- GEREBEN 1988 Gereben Ágnes (szerk.) 1988: *Több fényt! Válogatás a glasznoszty sajtójából.* Budapest, Téka Könyvkiadó.
- GORBACSOV 1985 Gorbacsov, Mihail 1985: *A szocialista építés során lévő feladatai.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- GORBACSOV 1987a Gorbacsov, Mihail 1987: *Átalakítás és új gondolkodás országunknak és az egész világnak.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- GORBACSOV 1987b Gorbacsov, Mihail 1987: *Az átalakításról.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- GORBACSOV 1987c Gorbacsov, Mihail 1987: *A nagy október útja. Az októberi forradalom győzelmének 70. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi ülés dokumentumaiból.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- GORBACSOV 2013 Gorbacsov, Mihail 2013: *Szemtől szemben önmagammal – visszaemlékezések és töprengések.* Budapest, Scholar Kiadó.
- Szekunder irodalom**
- AVTORHANOV 1986 Avtorhanov, Abdurahman 1986: *Gyela i dnyi Kremlja. Ot Andropova k Gorbacsovu.* YMCA Press, Paris, 1986.
- BARSZENKOV 2002 Barszenkov, A.C. 2002: *Vvegyenije v szovremennuju szovjetszkuju isztoriju 1985–1991.* Moszkva, Aszpekt Pressz.
- BEZBORODOV 2001 Bezborodov, Anatolij (szerk.) 2001: *Isztorija Rossziji v novejszeje vremja (1945–2001). Ucsebnik dlja sztugyentov viszsih ucsebnih zavegyenyij.* Moszkva, Olimp, Izdatyelsztvo ASZT.
- DALOS 2011 Dalos György 2011: *Gorbacsov – ember és hatalom. Politikai életrajz.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- FONT-KRAUSZ-
- NIEDERHAUSER-SZVÁK 2001 Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula 2001: *Oroszország története.* Budapest, Pannonica Kiadó.
- GECSE 2015 Gecse Géza 2015: *Birodalmi gondolat és gyakorlat a nagyhatalmak 19. és 20. századi politikájában.* (PhD-disszertáció) Budapest, ELTE BTK.
- GRUBER 2014 Gruber Mihály 2014: *A szovjet-orosz rendszerváltás fordulópontjai.* In: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán

- Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest,
- HELLER-NYEKRICS 2003 Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr: *Orosz történelem II. A Szovjetunió története*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KRAUSZ – SZILÁGYI 1992 Krausz Tamás – Szilágyi Ákos (szerk.) 1992: *Oroszország és a Szovjetunió XX. képes történeti kronológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KENÉZ 2008 Kenéz Péter 2008: *A Szovjetunió – A kezdetektől az összeomlásig*. Budapest, Akkod Kiadó.
- LECOMTE 2022 Lecomte, Bernard 2022: *KGB. A szovjet titkosszolgálatok története*. Corvina, Budapest.
- MEDVEGYEV 2003 Medvegyev, Zsorez 1989: *Gorbacsov*. Budapest, Láng Kiadó.
- TAUBMAN 2017 Taubman, William 2017: *Gorbachev. His Life and Times*. London, Simon & Schuster.
- PÓTI 1999 Póti László 1999: *A szovjet Kelet-Európa politika a Gorbacsov-korszakban*. (PhD-disszertáció) Budapest, BCE.
- SZ. BÍRÓ 2003 Sz. Bíró Zoltán 2003: Politikatörténeti vázlat a késői Szovjetunióról. In: KRAUSZ Tamás – SZ. BÍRÓ Zoltán (szerk.) 2003: *Peresztrojka és tulajdonáthelyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991)*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet.
- ZOLCER 2020 Zolcer János 2020: *Gorbacsov titkai*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- ZUBOK 2022 Zubok, Vladislav M. 2022: *Collapse. The Fall of the Soviet Union*. New Haven and London, Yale University Press.

Történelem tankönyvek

MEGYINSZKIJ – TORKUNOV

2023

Megyinszkij, V.R. – Torkunov, A.V. 2023: *Isztorija Rossziji 1945 god – nacsalo XXI veka. 11 klassz. Bazovij uroveny*. Moszkva.

TÖRTÉNELEM A TANKÖNYV

Borhegyi Péter – Dr. Nánay Mihály (tananyagfejlesztők) 2023: *Történelem Tankönyv 12*. Budapest, Oktatási Hivatal.

TÖRTÉNELEM B TANKÖNYV Száray Miklós (tananyagfejlesztő) 2023: *Történelem 12. a középiskolák számára.* Budapest, Oktatási Hivatal.